

המחקר בחכמת הלשון ובספרותה בחצי היובל האחרון (והנושאים העיקריים העומדים על הפרק)

פתח דבר

הערך שפרסמתי באנציקלופדיה יודאיקה¹ סוקר את מצב החקר עד שנת 1970. הערך נדפס משום מה בלי הביבליוגרפיה וגם נפלו בו טעויות תרגום ועריכה. אפילו ראשי התיבות המייצגים את שם בעל הערך שוכשו. וכך התקבל שאת הערך חיבר מנהל משרד השיכון דאז, ד"ר דוד טאנה, ואילו אני עבדכם חתום על ערך הרבה יותר חשוב, ערך הדין במצב הדיור בארץ. אף נמצאו קוראים זריזים שציטטו מן הערך או התייחסו אליו וייחסו אותו לחוקר הדגול ג'יימס באר.² נניח לצורך הדיון שהסיכום

* [זו הרצאת הפתיחה של פרופ' דוד טנא ז"ל בקבוצת המחקר בנושא "חכמת הלשון העברית וספרותה" (תשנ"ה), במכון ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית בירושלים. כותרת המשנה על הסעיפים האחרונים של ההרצאה נועדו כתכנית מחקר שנתית לחברי הקבוצה, אך יש בה גם משום תכנית כללית לחוקרים בתחום. תיקנתי לשונות אחדים ההולמים הרצאה שבעל פה אך לא מאמר כתוב, עדכנתי את הכתיב, הוספתי הערות אחדות בשוליים, והשלמתי פריטי ביבליוגרפיה אחדים, אבל לא ראיתי טעם לפענח את כל הקיצורים הביבליוגרפיים שנקט טנא כדי שלא לגפח את המאמר מעבר להיקפו המקורי וכיוון שרשימה זו תתפרסם בביבליוגרפיה הנרמזת בסעיף הפתיחה להלן. - א"מ].

1. כך 16, עמ' 1352-1390, 1400-1401.
2. [כאן התכוון המחבר מן הסתם למאמרו של: J. Fellman, "W. Bacher, Pioneer in the History of Hebrew Linguistics", אחדים של באכר ולרשימות פרסומיו: W. Bacher, *Die Anfaenge der hebraeischer Grammatik and Die hebraeische Sprachwissenschaft vom 10. bis zum 16. Jahrhundert* (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science III, Studies in the History of Linguistics, 4), Amsterdam 1975 (שם, עמ' XI-XVIII כך את חלקו של ד' טנא במאמר: "Linguistic Literature, Hebrew" Science III, Studies in the History of Linguistics, 4), Amsterdam 1975 (שם, עמ' 1391-1399, וייחס את כל המאמר לג'יימס באר, החתום בסוף, על חלקו (השני), ולא שם לב שהמאמר עשוי שני חלקים. ראה: פלמן (שם), עמ' XIV, XVI הערה 10, וכן הביבליוגרפיה בסוף רשימתו של פלמן (שם), ערך "Barr 1971" - א"מ].

ההוא מעודכן עד שנת 1970, עלינו להוסיף עליו את יכול חצי היובל האחרון. לא אמנה כרוכל את שמות החיבורים שנתפרסמו ב-25 השנים האלה, הם רשומים בביבליוגרפיה כללית שבהכנה לפרסום, ובהוצאתי זו אשתדל לאפיין בקווים כלליים את המחקר שנעשה בתקופה זו.

המחקר בחצי היובל האחרון איננו עומד כחטיבה מופרשת מן המחקר שקדם, לפיכך עלינו להשקיף על מהלך התפתחות המחקר ב-25 השנים האחרונות על רקע המאה כולה, וזו כידוע שורשיה נעוצים במחקר שנעשה ברבע האחרון של המאה הקודמת.

1. הדגם העולה מחיבורי בנימין זאב באכר הוא דמוי פירמידה בת ארבע קומות: נוח לי לבחור במפעלו של בנימין זאב באכר כנקודת מוצא. בשנים 1881–1907 פרסם באכר יותר מ-60 מחקרים בתחום זה. בחיבורים אלה הניח את היסודות למחקר המודרני של חכמת הלשון וספרותה. א' דותן³ העריך בצורה מאלפת את מקומו של באכר בחקר חכמת הלשון וספרותה, ומאז 1977 לא נשתנתה הערכה זו. רק אוסיף שמחקריו של באכר מתמיינים לארבע סוגות ספרותיות, והן מעמידות דגם לחקר חכמת הלשון וספרותה. דגם זה דמוי פירמידה בת ארבע קומות הוא, והוא מתקיים בשינויים זעירים עד עצם אורו של היום של הזה.

1.1 קומה א: ההדרה של חיבורים קדומים מתוך שאיפה להעמיד מהדורות ביקורתיות הקומה הראשונה היא יסוד מוסד לכל הבניין כולו. בקומה זו מהדיירים חיבורים קדומים מתוך שאיפה להעמיד מהדורות ביקורתיות. ב"ז באכר עשה בקומה זו לא מעט ימים מימי חלדו. דיי לי אם אזכיר את ספר זכרון ליוסף קמחי שההדיר באכר בברלין בשנת 1888 על יסוד שלושה כתבי-יד ואת ספר השרשים של יונה בן ג'נאח בתרגום העברי (של יהודה בן תיבון משנת 1171) שפרסם באכר בשנים 1893–1897. הפרסום מבוסס על שני כתבי-יד, אחד מהם הושלם בשנת 1214, כלומר 43 שנה אחרי השלמת התרגום.⁴ מלבד ההדרה של חיבורים שלמים עסק באכר כידוע אף בזיהוי קטעים ובההדרתם.⁵ לכאן שייכות גם סקירות הביקורת ורשימות התיקונים למהדורות חדשות, כגון שתי רשימות התיקונים למהדורת כתאב אל'אצול (שהכין

3. A. Dotan, "Wilhelm Bacher's Place in the History of Hebrew Linguistics", *Historiographia Linguistica*, IV (1977), pp. 135–157

4. ב"ז באכר ויוסף דנבורג פרסמו (עיין עמ' XII של המהדורה והערה 1, שם) בשנת 1886 בפריז את המקור הערבי של "כתאב אללמע" ליונה בן ג'נאח על סמך שלושת כתבי-היד שהיו ידועים אז.

5. בשנת 1896 הוציא לאור שני קטעים של "מחברת הערוך" לאבן פרחון שעדיין לא ראו אור, באותה שנה פרסם פרקים מ"אשכול הכופר" ליהודה הדסי, שלא ראו אור, עוד פרסם קטע ממילונו של סעדיה אבן דנאן (1900), וקטעים ממילונו של תנחום ירושלמי (1903).

נויבאור בשנת 1875).⁶ כאמור לעיל קומה זו היא יסוד מוסד לכל הבניין כולו. זאת היא הקומה שבה נעשה ועדיין נעשה המחקר הבסיסי.

1.2 קומה ב: מונוגרפיות ביו-ביבליוגרפיות על חכמי הלשון ועל חיבוריהם על סמך המהדורות שהוכנו בקומה הראשונה ובעזרת כתבי-יד שעדיין לא ראו אור, נערכים בקומה השנייה בירורים מחקריים על חכמי הלשון, על חייהם ועל חיבוריהם וכן סקירות על תוכנם של החיבורים, על דרכם של מחבריהם בחכמת הלשון ועל מקומם במהלך התפתחותה. אף בקומה זו עשה באכר ימים כלילות. הוא שהה שם בדרשיח מחקרי עם רבים מחכמי הלשון הקדומים, ועל כולם חיבר מחקרים ביו-ביבליוגרפיים שנעשו מופת לדורות שבאו אחריו. דותן (1977, עמ' 141) מונה 28 שמות של חכמי לשון שחיבר באכר מחקרים עליהם. הם פעלו בין המאה העשירית לבין המאה השש עשרה. ועוד הוא מזכיר שם שלושה מחקרים על חיבורים עלומי שם מחברם.⁷ דיי לי אם אציין שלושה מחקרים: בשנת 1882 פרסם בשטרסבורג בגרמנית את חיבורו על אברהם אבן עזרא כמדקדק (לאחר שפרסמו בבודפשט בהונגרית שנה קודם לכן); בשנת 1885 פרסם מונוגרפיה על חייו ויצירתו של יונה בן ג'נאח ועל מקורות פרשנותו ובשנת 1889 פרסם חיבור גדול על ביאורי המקרא אצל בן ג'נאח. שני החיבורים יצאו לאור במהדורה מצולמת באמסטרדם בשנת 1970.

1.3 קומה ג: סקירות על מהלך התפתחותה של ספרות חכמת הלשון ממרומי הקומה השלישית ערך באכר סקירות מבוא, שהן בעצם סקירות סיכום על כל שהיה ידוע בזמנו על תולדות ספרות חכמת הלשון, על ראשיתה ועל מהלך

6. האחת בשנת 1884 והאחרת בשנת 1888 וכן הביקורת על מהדורת מ' יאסטרוב לחיבורי חיוג' (1896) שבכר פרסם בשנת 1898 וכן על הגלוסר העברי-הצרפתי שפרסמו למברט-ברנדין (1905).

7. ואלה מקצת חכמי הלשון שבאכר חיבר מחקרים עליהם: יהודה בן דוד חיוג', יונה בן ג'נאח, "המדקדק הירושלמי", אברהם אבן עזרא, יהודה הדסי, שלמה פרחון, יוסף קמחי, משה קמחי, עמנואל בן שלמה, משה הנקדן, אליהו בחור, בנימין בן יהודה מרומי. ואלה מקצת הסיקורות הביו-ביבליוגרפיות שפרסם על חכמי הלשון הנזכרים לעיל: אבן בתן לעמנואל בן שלמה (1885, 1887), טעמי מקרא המיוחס ליהודה בן בלעם (1855), משה הנקדן (1886), ההישגים המחקריים של אליהו בחור (1889), משה קמחי (1890), שלמה פרחון (1-1890), המדקדק האלמוני מירושלים [אבו אלפרג' הרון] (1895), יהודה הדסי (1896), חיוג' (1898). הוא משווה בין חכמי הלשון, כגון מאמרו על יוסף קמחי ויונה בן ג'נאח (1883) או בין חיבוריהם: חיבור מקוצר של בנימין בן יהודה מרומי ופתח דברי (1885), הדקדוק העברי מתימן (שפרסם ' דרנבורג ב-1870) והדקדוק הקטן הכתוב ערבית (שפרסם א' נויבאור ב-1891), פתח דברי ושקל טוב למשה קמחי (1894); ויש שהוא דן בשאלת המְחַבְרֹת, כגון ספר טעמי המקרא המיוחס ליהודה בן בלעם (1885), ההשגות על רס"ג המיוחסות לדנוש בן לברט (1902), וכאמור, הוא עוסק בזיהוי חיבורים עלומי שם מחבריהם.

התפתחותה. חלקים ניכרים בסקירות אלה הם סיכום של מחקריו שלו עצמו. לכאן שייכת הסקירה הכללית על חכמת הלשון העברית למן המאה העשירית ועד למאה השש עשרה (1892) והסקירה המפורטת והמעמיקה על ראשיתה של חכמת הלשון העברית, כלומר על ספרות חכמת הלשון במאה העשירית (1895) (שא"ז רבינוביץ תרגם לעברית בשנת תרפ"ז בשם "נצני הדקדוק העברי"). שני החיבורים יצאו לאור במהדורת צילום בשנת 1974 באמסטרדם, ודוּתן (1977) כתב סקירה ביקורתית על מאמר המבוא שבמהדורת צילום זאת.

1.4 קומה ד: מחקרים בחכמת הלשון גופא

באוויר הפסגות של הקומה הרביעית התפנה באכר לעיין בחכמת הלשון גופא. בשנת 1882 פרסם חיבור על מונחי יהודה חיוג', בשנת 1884 – חיבור על השוואת העברית לערבית בחיבורי יונה בן ג'נאח, בשנת 1885 – חיבור על השוואת העברית (המקראית) ללשון חז"ל ולארמית, אף היא בחיבורי יונה בן ג'נאח, ב" 1894 – חיבור על השוואת העברית לערבית אצל יצחק בן ברון. ומעניין: אחד המאמרים הראשונים שלו הוא אבן ג'נאח ושירת ספרד (1882), ובו הוא דן בעמדתו של אבן ג'נאח כלפי חריגות לשוניות אצל משוררי ספרד, נושא שאסתר גולדנברג תחזור אליו בדיוק 101 שנה לאחר מכן.

1.5 ייחודו של הדגם הנ"ל

באכר לא היה המהדיר הראשון של חיבורים בחכמת הלשון,⁸ קדמו לו כידוע מהדירים אחדים. בשנת 1847 פרסמו בברלין ביונתל וליברכט את "ספר השרשים" לרד"ק. במהדורה זו כבר אתה מוצא סממנים של ההדרה מודרנית. יונתן פרידלנדר

8. להלן רשימה של הטקסטים שנדפסו לפני 1881. ההוצאה לאור של חיבורים בחכמת הלשון החלה עם המצאת הדפוס. "הערוך" של נתן בן יחיאל מרומי (1035–1110 לערך) ו"ספר השרשים" לדוד בן יוסף קמחי (1160?–1235) נדפסו לפני 1480. במרוצת המחצית הראשונה של המאה השש עשרה יצאו לאור חיבורי אליהו בחור (1469–1549) ו"מקנה אברם" לאברהם דה-בלמש (1440–1523). אליהו בחור הוציא בשנת 1546 "לקט דקדוקים". בין 1550–1820 נמשכה ההוצאה לאור של ספרים בחכמת הלשון טיפין טיפין, וזו פה זעיר שם. בשנת 1668 הוציא לאור בהמבורג דוד בן יצחק כהן לרה את "כתר כהונה", השלמות לערוך. בשנת 1791 פרסם היידנהיים באופנבאך את "ספר מאזנים", שחיברו ראב"ע (1089–1164/5) ברומי בשנת 1140. הההדרה המודרנית החלה לאחר ייסוד "חכמת ישראל" בגרמניה בשנות העשרים של המאה התשע עשרה. במשך שנות דור נעשו הגישושים הראשונים במלאכת הההדרה: תחילה פרסמו חיבורים כתובים עברית, בייחוד את חיבורי ראב"ע. בשנים תקפ"ז–תר"ד פרסם גבריאל הירש ליפמן ארבעה מספרי הדקדוק של אברהם אבן עזרא: בשנת 1827 – את "ספר צחות", בשנת 1834 – את "ספר השם", בשנת 1839 – את ספר "שפה כרוזה" ובשנת 1843 – את "שפת יתר". בשנת 1838 – פרסם מרדכי לייב ב"ר משה ביסליכט את "שפת יתר" לראב"ע. בשנת 1844 פרסם זלמן גוטליב שטרן בפרסבורג את "מחברת הערוך" לשלמה בן אברהם אבן פרחון. באותה שנה פרסם לייב (ליאופולד) דוקס את שלושת חיבורי הדקדוק של חיוג'

ויעקב כהן פרסמו בווינה בשנת 1865 את "מעשה אפר" ליצחק בן משה לוי הידוע בשם פרופיאט דוראן. מהדורה זו עומדת במרום מלאכת הההדרה של אותו זמן. ברם ייחודו של באכר בתחום הההדרה – שקבע דגם של ההדרה ביקורתית-מדעית. הדגם הזה כולל מבוא מחקרי, ובו דברים על חיי המחבר, על חיבוריו, תיאור כתבי-היד שעמדו ביסוד המהדורה והתבטאות מפורשת על דרכו של המהדיר במהדורתו, וכן הוסיף אפראטים ומפתחות.

כיוצא בזה, מחקרים ביר-ביבליוגרפיים חיברו גם לפניו, אבל באכר פיתח את הסוגה הזאת והעלה אותה לרמה מופתית. סקירות על מהלך התפתחותה של ספרות

בתרגומו העברי של אברהם אבן עזרא. בשנת 1847 פרסמו בברלין ביונל וליברכט את "ספר השרשים" לרד"ק. במהדורה זו כבר אתה מוצא סממנים של ההדרה מודרנית. בשנת 1850 פרסם שלמה מונק בכתב העת זיונל אסיאטיק כפריו את מחקרו על יונה בן גינאח ועל מדקרים עבריים אחרים בני המאה העשירית והאחת עשרה. הוא סיפת למחקרו את ההקדמה ל"כתאב אללמע" במקורה הערבי, וכך החלה הפעולה לפרסום חיבורים בחכמת הלשון שנתחברו במקורם בערבית. בשנת 1857 פרסמו י"ל ברגס וד"ב גולדברג את ה"רסאלה" של יהודה בן קוריש, בשנת 1860 פרסם שמחה פינסקר את ספרו "לקוטי קדמוניות" ובו ההדיר קטעים מתוך חיבורים של חכמי לשון קראיים בני המאות העשירית והאחת עשרה, כגון קטעים מ"גי'אמע אלאלפאט" לדוד בן אברהם אלפאסי. כאמור לעיל, פרסם נוט בשנת 1870 את המקור הערבי של "כתאב אלחנקה" ליהודה חיוג'. בשנת 1875 פרסם אדולף נויבאור באוקספורד את "כתאב אלצול" ליונה בן גינאח, ובשנת 1880 פרסמו יוסף והרטיג דרנבורג כפריו את החיבורים הקטנים של אותו מחבר שנשמרו, ואלה הם: "כתאב אלמסתחלק", "רסאלה אלחנביה", "רסאלה אלחנקה ואלחסייל" ו"כתאב אלחסייה".

בשנים 1851–1881 נמשכה פעולת הההדרה של חיבורים שנכתבו במקורם בעברית: צבי פיליפובסקי פרסם בלונדון-אדינבורג את "מחברת מנחם" בשנת 1854 ואת "תשובות דונש" בשנת 1855. דב בר גולדברג פרסם בשנת 1856 בפרנקפורט ע"ג מיין את "ספר הרקמה" ליונה בן גינאח בתרגומו של יהודה בן תיבון, ובשנת 1864 פרסם בליק את "עט סופר" לרד"ק. בשנת 1862 פרסם גבריאל יצחק פולק בכתב העת "הכרמל" את חיבורו של יהודה בן בלעם "גאור הפעלים שנמצאו בגוירת השמות" ובשנת 1865 – באמסטרדם את "חותם תכנית" לאברהם בדרשי. בשנת 1863 פרסם אדולף ילינק בווינה את "נופת צופים" ליהודה בן חיאל (מסר ליאון). באותה שנה פרסם שמחה פינסקר בווינה את "יסוד מספר", לראב"ע ו' פרנשדורף-את "ספר הזכרונות" לאליהו בחרו (MGWJ 12 (1863), pp. 96–110). בשנת 1865 פרסם נויבאור את "מלאכת השיר" לר' סעדיה אבן דנאן, ויונתן פרידלנדר ויעקב כהן פרסמו בווינה את "מעשה אפר" ליצחק בן משה לוי הידוע בשם פרופיאט דוראן. בשנת 1866 פרסם ר' שטרר בברסלאו את "ספר תשובות דונש הלוי בן לבראט" על רב סעדיה גאון. בשנת 1870 פרסם ז'ון ויליאם נוט את שני חיבורי יהודה חיוג' על הפועל העלול בתרגומו העברי של משה הכהן אבן גיקטיליה ואת "ספר הניקוד" של אותו מחבר במקורו הערבי ובתרגומו העברי של ראב"ע (שכבר פרסם דוקס בשנת 1844), וזלמן גוטליב שטרן פרסם בווינה את תשובות "תלמידי מנחם" ואת "תשובות תלמידי דונש". בשנת 1871 פרסם שמואל דוד קרויס בלבוב את "ספר ערוך הקצר" לנתן בן חיאל הרומי, ויוסף דרנבורג פרסם כפריו את "הוריות הקורא" ובשנת 1879 פרסם דב בר גולדברג את חיבורו של יהודה אבן בלעם "ספר הפעלים שהם מגורת השמות", שכבר פרסמו ג"י פולק בשנת 1862.

חכמת הלשון מצאנו גם לפניו, אבל סקירותיו מתועדות בחומר מגופה, הן מן הרפוסים הן מכתבי-היד, מדויקות ואובייקטיביות ומנוסחות בבהירות. והוא הדין למחקריו בחכמת הלשון גופא. חוט של מקוריות משוך על מחקריו והבעיות שחקר עדיין מעסיקות אותנו גם היום. והעיקר באכר הקיף במחקריו את כל תחומי חכמת הלשון וספרותה והטביע בכלם את חותמו.

1.6 בני דורו של באכר פעלו במסגרת הדגם המתואר.

בני זמנו של באכר, הן הקשישים ממנו הן הצעירים ממנו, חיבוריהם מאכלסים אף הם את הדיוטות השונות של הפירמידה שהעמיד הדגם של באכר. רובם שיקעו את מיטב מרצם בההדרה,⁹ ובמקביל חיברו מחקרים על חייהם של חכמי הלשון, על חיבוריהם ועל מעמדם בתולדות ספרות חכמת הלשון. וכדי לשבר את האוון אזכיר שתיים על חיוג': בשנת 1885 פרסם ברנרד דרכמן חיבור מונוגרפי על מקומו וחשיבותו של יהודה חיוג' בתולדות הדקדוק העברי ("הדקדוק", כלומר ספרות חכמת הלשון), ובאותה שנה (1885) פרסם מוריץ יאסטרוב בגריסן חיבור דוקטור על יהודה חיוג' ושני חיבוריו על הפועל העלול.¹⁰

9. להלן רשימה של המהדורות שהתקינו בני זמנו של באכר. בשנת 1881 פרסם יונס וילהיימר בווינה את החיבור "אהל מועד", חיבור על הנרדפים במקרא מאת שלמה מאורבינו. בשנת 1882 פרסם ג'ורג' וולסלי קולינס את החלק הראשון של "ספר השהם" למשה בן יצחק בן הנשיאה מאנגליטרה, והוא חיבור הדקדוק הראשון שנתחבר בתחום אשכנז על יסוד חיבורי חיוג' בגזירת הפועל ועל יסוד "כתאב אלמסתחלק" ליונה בן ג'נאח, בתרגומם העברי שהגיע לתחום אשכנז. בתרמ"ה פרסם חיים הירשנטוהן בפרנקפורט ע"צ מיין את התרגום העברי של "ספר הפעלים שהם מגורת השמות" ליהודה בן בלעם. בשנת 1887 פרסם הנרי ג'ון מתיס בברלין את "ספר הגלוי" ליוסף קמחי, ושלמה בוכר פרסם את ההקדמה ואת המילואים ל"ספר הערוך" שחיבר שמואל בן יעקב ג'מע. בשנת 1889 פרסם משה שוואב בפריז את "מקרא דרדקי", גלוסר עברי-ערבי-איטלקי מן המאה הארבע עשרה, בשנים 1890-1893 פרסם פאוול קוקובצוב סנט-פטרסבורג את "כתאב אלמואונה בין אללגה אלעברניה ואלערביה" (החלקים ששרדו). בשנים תרנ"א-תרנ"ד פרסם יצחק שלמה פוקס בפריז את "ספר אותיות הענינים" ליהודה בן בלעם. בשנת 1891 פרסם אברהם הרכבי קטעים מ"ספר האגרון" לרב סעדיה גאון ובשנים תרנ"ה ותרנ"ו - שני קטעים מ"כתאב אלחאוי" לרב האי גאון. בשנת 1893 פרסם מ' פריץ קטע מן המקור העברי לחיבורי חיוג' על הפועל העלול. בשנת 1894 פרסם שמואל פוננסקי בברלין דקדוק עברי מן המאה השלוש עשרה ודוד קסטלי פרסם בפריז את "ספר שכל טוב" למשה קמחי. בשנת 1895 פרסם ש' פוננסקי את ההקדמה ל"שפת יתר" מאת יצחק בן אלעזר, בשנת 1898 ובשנת 1906 קטעים מן המקור העברי של חיבורו של יהודה בן בלעם על הפעלים הגזורים משמות (שתרגומו העברי פורסם קודם לכן). בשנת 1905 פרסמו מאיר למברט ולואיס ברנדין בפריז גלוסר עברי-צרפתי מן המאה השלוש עשרה, מאקס נתן פרסם בברלין מילון אנונימי למשנה וליד החזקה. בשנת תרס"ו פרסם הרכבי קטע מ"ספר צחות לשון עברית" לרב סעדיה גאון ובשנת 1907 פרסם יצחק לאסט באקספורד את המילון "שרשות כסף" ליוסף אבן כספי.

10. בשנת 1888 פרסם יעקב לוי בברסלאו חיבור על אליהו לויטה והישגיו בתור מדקדק. באותה

2. גם במאה הנוכחית, כולל 25 השנים האחרונות, התנהל המחקר בספרות חכמת הלשון בגדר הדגם שנקבע בדורו של באכר גם במרוצת המאה הנוכחית התנהל המחקר לפי הדגם שנקבע בחיבורי באכר. פוזננסקי, הירשפלד, וילנסקי, ילין, סקוס, קלאר, חומסקי, אלוני, בן-חיים ואחרים פעלו בגדר הדגם הנוכח, ¹¹ וגם ב-25 השנים האחרונות התנהל המחקר בגדר הדגם שקבעו באכר ובני דורו.

2.1 מה בין הההדרה במאה התשע עשרה לבין הההדרה במאה הנוכחית? עיקר המאמץ היה בתחום הההדרה. ברם יש הבדל ניכר בין ההדרת טקסטים בחכמת הלשון כפי שנעשתה בדורו של באכר ובין הההדרה שנעשתה במאה הזאת. ברבע האחרון של המאה הקודמת נתפרסמו החיבורים הקלסיים של ספרות חכמת הלשון. המהדורות היו מהדורות של חיבורים שלמים על יסוד כתבי-יד שלמים ושמורים היטב אם כי מאוחרים לפי היחס, ¹² ולא היה חילוק של ממש בין ההדרת חיבורים כתובים עברית ובין ההדרת חיבורים כתובים ערבית, אולי רק זה שפרסום החיבורים הכתובים עברית קדם בדרך כלל לפרסום חיבורים כתובים ערבית, אפילו הם המקורות, והחיבורים הכתובים עברית – תרגומים שלהם. כך נתפרסמו חיבורי חיוג' ואבן ג'נאח, בדרך כלל תחילה בתרגומם העברי ורק לאחר מכן במקורם הערבי. גם במאה הנוכחית פורסמו חיבורים שלמים. רוב החיבורים השלמים שנתפרסמו במאה הנוכחית הם מהדורות חדשות משופרות של מהדורות שראו אור במאה הקודמת ומיעוטם חיבורים שלמים שראו אור לראשונה במאה הנוכחית. רוב החיבורים השלמים שראו אור כתובים עברית.

פתח בפעולת שהדור זאת של חיבורים שלמים כמדומה מ' וילנסקי. ¹³ בשנים תרפ"ט-תרצ"א הוציא מ' וילנסקי לאור מהדורה ביקורתית של "ספר הרקמה". הוא העמיד נוסח אקלקטי מארבעת כתבי-היד שהיו לו, ליווה את הפנים לא רק בחילופי גרסאות אלא דרך קבע ובאופן שיטתי בהערות ענייניות מאירות. הוא גם הוסיף מפתחות מאלפים ומחכימים, ולא נחה דעתו עד שלא צירף למהדורה תיקונים נכוחים למהדורת המקור הערבי, "כתאב אללמע", שההדיר י' דרנבורג (1886) בעזרתו הפעילה של ב"ז באכר. אבל המהדורה יצאה בלי מבוא מחקרי. המהדורה זכתה

שנה פרסם מ' שוואב מחקר על "מקרא דרדקי". בשנת 1893 פרסם יצחק שלמה פוקס בברלין חיבור על יהודה בן בלעם. [כאן התכוון טנא ז"ל להמשיך את רשימת בני זמנו של באכר עד 1917 - א"מ].

11. [כאן היה בדעת המחבר לפרט בסדר כרונולוגי את המהדורות שראו אור בשנים 1890-1970 - א"מ].
12. יוצאים מכלל זה פינסקר (1860), קוקובצוב (1890) ואחדים שההדירו שרידי חיבורים ששרדו במזרח והם שמורים באוספים שבסנט-פטרסבורג.
13. בתרפ"ד הוציא וילנסקי במהדורה (לא שלמה) את ספר "שפה ברורה" לאברהם אבן עזרא (שג"ה ליפמן הוציא לאור בשנת תקצ"ט).

למהדורה שנייה בשנת תשכ"ד. מכל מקום הוצאה זו של מ' וילנסקי סילקה מן השימוש את המהדורה המשובשת של דב בר גולדברג משנת 1856.¹⁴

בנימין קלאר התקין מהדורה ביקורתית של "ספר השוהם" למשה בן יצחק בן הנשיאה מאינגליטרא. את החוברת הראשונה (ובה כלול גם החלק שפרסם ג'ורג' וולסלי קולינס ב-1882) פרסם בירושלים בשנת תש"ו ולא יסף כי יד מרצחים השיגתהו באותו יום ג' מר ונמהר, ד' בניסן תש"ח, והוא בדרכו לאוניברסיטה בהר הצופים הנצור לשמור בלילות ולהמשיך בעבודת הההדרה בימים. המרצחים העלו באש את אוטובוס מס' 9 על נוסעיו, כולם עובדים של האוניברסיטה ושל בית החולים הדסה בהר הצופים, מהם מלומדים בעלי שם עולמי. קלאר נספה בלהבות, ועמו עלה בלהבות גם תיקו ובו כתב היד. כך נפסקה שירת חייו באמצע והוא בן 47 שנים, וכך נפסקה ההדרת "ספר השוהם".¹⁵

בשנת 1975 פרסם שרגא אברמסון שלושה חיבורי דקדוק של יהודה בן בלעם. מהדורות ביקורתיות של חיבורים עבריים יצאו לאור לאחרונה בספרד: קרלוס דל נאייה פרסם בשנת 1977 מהדורה ביקורתית של "ספר צחות" לאברהם אבן עזרא (שיצא לאור בשנת תקפ"ז בההדרתו של גבריאל הירש ליפמן). אנחל סַאנז־בַּדְיִיִוס שהדר בשנת 1980 את "תשובות דונש בן לברט", ובשנת 1986 את "מחברת מנחם" (שפרסם צבי פיליפובסקי בשנים 1854 ו-1855). אַנְקֶרְנִסְיוֹן ואַרְלֶה מוֹרְנוֹ פרסמה בשנת 1981 את "תשובות יהודי בן ששת" (שפרסם זלמן גוטליב שטרן בשנת 1870). בשנת 1986 פרסמה סאנטיאגה פֶּנְאוֹוֹנְטֶה רוֹבֶּלְס את "תשובות תלמידי מנחם בן סרוק על השגות דונש בן לברט" (שפרסם זלמן גוטליב שטרן בווינה בשנת 1870). בשנת 1984 פרסם דן בקר מהדורה ביקורתית של ה"רסאלה" ליהודה בן קוריש (מבוססת על חיבור הדוקטור שלו משנת 1977). כידוע כבר נתפרסמה ה"רסאלה" בשנת 1857 בההדרת י"י ברג'ס וד"ב גולדברג ותורגמה לעברית חדשה בידי מ' כץ בשנת תשי"ב. לכן אמרתי שרוב השהדורים – אבל לא כולם – היו של חיבורים כתובים עברית.

בכלל החיבורים השלמים (או הכמעט שלמים) שראו אור לראשונה במאה שלנו אזכיר את "כתאב ג'אמע אלאלפאט" ("האגרון") לדוד בן אברהם אלפאסי במהדורתו המפוארת והמופתית של שלמה סקוס (כרך א – 1936, כרך ב – 1945). סקוס ההדיר את הגרסה הקצרה של החיבור. הטקסט נקבע על יסוד שני כתבי-יד, האחד שלם (317 דפים) שעליו מבוססת המהדורה והאחר כמעט שלם (326 דפים),

14. וכמה מתמיה שבעבודת גמר הנושאת את התאריך מרחשוון תש"ם (א' קור) עדיין מובא "ספר הרקמה" על פי מהדורתו של דוב גאלדברג, פראנקפורט תרי"ו (1856). מן המהדורה של דב בר גולדברג עשה הרב משה מצגר תרגום לצרפתית בשנת 1889. התרגום עדיין משמש אותם חוקרים שמתקשים לקרוא את החיבור הן במקורו הערבי והן בתרגומו העברי הקדום. לבי עליהם.

15. השלמת המהדורה נמצאת בהכנה במפעל ספרות חכמת הלשון העברית.

והוא הועתק מן הראשון, ועל עוד ארבעה קטעים (2 דפים, 11 דפים, 39 דפים ו-2 דפים). סקוס הקדים מבוא מחקרי גדול (141 עמודים) הדומה למבוא של באכר להוצאת "ספר השרשים" ליונה בן ג'נאח ולמבואות שהקדים פאוול קאקובצוב לשירי החיבורים שההדיר. המבוא של סקוס יכול לשמש מופת לכל מהדיר צעיר. אזכיר עוד את החיבור "כתאב אלתוטיה" של חכם הלשון השומרני אבו אצחק אברהים אבן פרג' אבן מארות' שההדיר זאב בן-חיים בשנת תשי"ז, את "ספר הפתרונות" מבאזל שההדיר במהדורה מפוארת מנחם בנית בשנת 1972, את "יסוד הדקדוק" (הוא "שפת יתר") לאברהם אבן עזרא שההדיר אלוני בשנת 1975, את המילון העברי-עברי מן המאה השלוש עשרה, שההדיר אנחל סאנז-בדיוס בשנת 1987 על פי כתב-יד השמור בוויטיקן. בשנת 1990 יצא לאור במוסקבה הדקדוק הקראי "מאור עין" בההדרתו של מאיר נתן זיסלין, ובו הפקסימיליה, ההדרת הטקסט, תרגום לרוסית, מבוא ופירוש.¹⁶

רוב החיבורים הכתובים ערבית שראו אור לראשונה במאה הנוכחית הם שרידים מקוטעים. נפתח ב"מקורות החדשים" שההדיר פאוול קאקובצוב בשנת 1916, ובו הביא שרידים מ"כתאב אלנתף" ליהודה חיוג', קטעים מ"כתאב אלאסתגאנא" לשמואל הנגיד וקטעים מחיבורי משה הכהן אבן ג'יטיליה ויהודה אבן בלעם וכן שרידים של חיבור משווה בין העברית לערבית של נתנאל אלפיומי (?). המבואות המחקריים הם ברמה מופתית, וניכר ששלמה סקוס, שהיה קורא רוסי, הושפע מהם שעה שכתב את המבוא ל"ג'אמע אלאפאט". הגדיל לעשות בעניין זה נחמיה אלוני. בין תשי"ד לתשמ"ה פרסם אלוני קטעי גניזה בליווי מבואות ומפתחות וביבליוגרפיות, ובעקבותיו הלכו גם בני דורו ובני הדור הצעיר הנוהים אחריו.¹⁷

16. כתב-יד של מאיר זיסלין הוגש לבית ההוצאה של האקדמיה למדעים במוסקבה בשנת 1970 והוחזק במגירה שם במשך עשרים שנה עד לקריסת המשטר. ועיין גם בסקירתו של א' ממן (1994), "מאור עין" ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית", לשוננו, נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 153-165.

17. להלן רשימה של המחקרים הללו. בשנת 1970 פרסם נחמיה אלוני קטע של חיבור מאת עלי בן יהודה, מורוה של רס"ג, שאלוני קרא לו "יסודות הלשון העברית" וכן קטע מ"ספר הדקדוק" מאת רב סעדיה גאון. אבל עיין אלדר (תשמ"ו) - האומנם נמצאו בגניזה שירי החיבורים האבודים כתאב אלמצותא, ניקוד רב סעדיה גאון ומחברת עלי בן יהודה הנזיר? בשנת 1974 פרסם אלוני שרידים ממילון אנגרמטי להלכה. בשנת 1976 פרסם אילן אלדר שער מתוך "עין הקורא" ליהב" הנקין. בשנת 1977 פרסם נ' אלוני קטע חדש מתוך "כתאב אלכאמל" ליעקב בן אלעזר הספרדי ושרגא אברמסון פרסם קטע קטן מ"כתאב אלחאוי" ("ספר המאסף") לרב האיי גאון. בשנת 1978 פרסם שרגא אברמסון קטעים מן "כתאב אלנתף" ליהודה חיוג', ודן בקר פרסם קטעים מן "אלאחראף אלתי להא אשתאק" מאת מחבר אלמוני. בשנת 1979 פרסם אילן אלדר אף הוא קטע מן "כתאב אלנתף" ליהודה חיוג' (והוסיף תיקונים בשנת תש"ם), ושרגא אברמסון פרסם קטע מן המקור הערבי ל"אותיות הענינים" ליהודה בן בלעם. דן בקר פרסם השלמות ל"כתאב אלמואונה" ליצחק בן ברון. בשנת 1981 פרסם אהרן דותן קטע חדש

גויטיין. אבל החוקרים במדעי היהדות הטקסטואליים שנוקקו למקורות מן הגניזה הספרותית – והמקורות לחקר חכמת הלשון הם חלק מן הגניזה הספרותית – מצאו קטעים קטנים וקרועים וּבְגֵלִית ברירה הוציאו אותם לאור. כך קרה שנשתנתה יחידת הההדרה, מהדורות של חיבורים שלמים או כמעט שלמים נעשו נדירים. כאמור, היו אלה על פי רוב מהדורות משופרות של מהדורות מן המאה התשע עשרה, כגון בקר (תשמ"ד) שכבר הוזכר לעיל. לעומתם הלכו ונתרווחו ההדרות של קטעים מן הגניזה. הקטע ולא החיבור נעשה יחידת הההדרה. קטעים אנונימיים בלי התחלה ובלי סוף, בלי שם ובלי קולופון, ברור שקשה יותר לההדירם, אבל באותה מידה ברור שקל יותר לשער השערות, לזהות זיהויים ולהציע מְחַבְּרוֹת. כך נהג אלוני במקצת מאמריו, כגון זיהוי קטע כפרי עטו של עלי בן יהודה הנזיר, מורהו של רב סעדיה גאון (אלוני, תשל"ל). אלדר (תשמ"ו) הטיל ספק בזיהוי מְחַבְּרוֹת זה, ולולא דמסתפינא הייתי אומר שגם לזיהויים אחרים של אלוני אפשר להתייחס בקורטוב של ספק וזהירות.

2.2 המונוגרפיות הביו-ביבליוגרפיות. לדוגמה חקר חיוג'

גם בקומה השנייה של הפירמידה של באכר התקדם המחקר ב-25 השנים האחרונות, טול לדוגמה את חקר חיוג'. במאה הקודמת יצאו לאור חיבורי הדקדוק של חיוג', החיבורים יצאו לאור בדפוס בסדר הפוך לסדר חיבורם, תחילה יצאו שני התרגומים העבריים: תרגומו של אברהם אבן עזרא, המאוחר מן השניים, יצא לאור ראשון (בשנת 1844), והתרגום של משה הכהן אבן ג'יקטיליה, שנעשה שישים-שבעים שנה לאחר חיבורם בערבית, יצא לאור שני (1870) על ידי נוט. ההוצאה של תרגום ראב"ע נעשתה על פי כתב־יד בלתי שלם ומשובש, והתרגום של משה הכהן אבן ג'יקטיליה נעשה על פי כתב־יד משופע בתוספות שהוסיפו מעתיקים. בשנת 1885 פרסם פורג'ס עוד קטעים של תרגום עברי שלישי לחיבורי חיוג'. המקור הערבי של חיבורי חיוג' על הפועל העלול יצא לאור בשנת 1897 בההדרת מ' יאסטרוב. הוא ביסס את המהדורה על שני כתב־יד שלמים השמורים בספרייה על שם בודלי באוקספורד, האחד משנת 1210 והאחר משנת 1316 ועל שני קטעים: האחד בן שמונה דפים, כפי הנראה מן המאה החמש עשרה, אף הוא מאוקספורד, והשני בן שמונה עשר דפים, כפי הנראה עתיק יותר, השמור בספרייה הבריטית בלונדון. לאחר שהטקסט נמסר לדפוס, נודע ליאסטרוב מפי קוקובצוב שבאוספי פירקוביץ' שמורים שני כתב־יד המכילים יחד את כל הטקסט ועוד עשרים ושבעה קטעים בינוניים וקטנים. קוקובצוב קיבל את עלי ההגהה ורשם את חילופי הגרסאות, ויאסטרוב סיפח אותם בסוף הטקסט בתור "הערות לטקסט", הערות אלה הן למעשה האפראט הביקורתי של המהדורה. בלי חילופי הגרסאות האלה, אומר יאסטרוב בהקדמה (בעמ' XXVII), המהדורה הייתה "lamentably imperfect", ואכן המהדורה בלתי מושלמת.

המקור הערבי של "כתאב אלחנקה" יצא קודם לכן עם התרגום העברי שלו בשנת 1870 בההדרת נוט שהוזכרה כבר לעיל.

בטרם הוציא יאסטרוב את המקור הערבי בשנת 1897, פרסם באכר (1882) את מחקרו על מונחי חיוג' (במקור הערבי שבכתב-יד ובשני התרגומים שראו אור בדפוס), ובו הביא מובאות רבות מן המקור הערבי בכתב-יד;²¹ דראכמן (1885) פרסם מאמר מחקרי על מעמדו של חיוג' ועל חשיבותו בספרות חכמת הלשון, ויאסטרוב (1855) פרסם מונוגרפיה על חייו ויצירתו של חיוג' כפי שהייתה ידועה אז. חיבורו הרביעי הוא פירוש דקדוקי לנביאים; חלקים קטנים וגדולים ממנו (לתחילת יהושע, לשופטים, למלכים א, לישעיהו, לירמיהו וליחזקאל) פרסם פ' קאקובצוב ויאסטרוב (1916) בליווי מאמר מחקרי על חיוג'. על סמך כל החומר הזה כתב מ' וילנסקי את הערך "יהודה חיוג'" באנציקלופדיה יודאיקה הגרמנית, כרך 6, שהובא גם בתרגום עברי באסופת מאמריו – "מחקרים בלשון ובספרות" (תשל"ח, עמ' 13–18), העולה לאין שיעור על הערך שנכתב שנים לאחר מכן באנציקלופדיה יודאיקה האנגלית. אבל במשך שישים שנים אלה לא שבת חקר חיוג' ממלאכתו ולא קפא על שמריו. נתגלו ונתפרסמו קטעים נוספים של "כתאב אלנתף": אלוני (תשכ"ג) פרסם קטע המכיל את המבוא ופסוקים מועטים מיהושע ומספר שופטים; אלוני (תשל"ל) הוציא מהדורה מצולמת של הקטעים שההדיר קוקובצוב (1916) (בלי המבוא המעמיק והמאלף ברוסית) והוסיף את הקטע שפרסם אלוני בתשכ"ג; אברמסון (תשל"ח/ט) פרסם מאמר גדול על "כתאב אלנתף" ובו הביא בין השאר מובאות רבות מ"כתאב אלנתף" לשמואל ב שמצא בפירושו של יצחק ב"ר שמואל הספרדי ואלדר (תשל"ט) פרסם קטע מן "כתאב אלנתף" לתרי עשר. עד כאן על פרסום שרידי "כתאב אלנתף".²²

אלוני (תש"י) העלה שוב את שאלת הזיהוי של יהודה חיוג' עם יהודה בן דויד, תלמיד מנחם. בן-חיים (תשט"ו) ליבן את עניין כללי השווא של חיוג', טנא (תשל"ח) בחן את משקל היתדות הספרדי על פי כללי השווא של חיוג'; ג' גולדנברג דן בשאלת השוכן החלק והשורש העברי; אברמסון (תש"ם) דן אף הוא ב"אות חלק – אות נוח" ואלדר (1984) עסק ב"גלגולו של המושג אלסאכן אללין ("הנח הרפה") מספרד לארץ ישראל". אברמסון (תשמ"ב) תיקן והשלים (על פי כ"י רומי) את מהדורת דוקס (1844) של אותיות הנוח בתרגומו העברי של אברהם אבן עזרא; אלדר (התש"ן) כתב מאמר על "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג'".

21. הירשפלד (1892) הביא קטע מן המקור הערבי במקראה הערבית שלו, פריץ (1893) פרסם ערכים אחדים מן המקור הערבי של "כתאב אלפאעאל ד'ואת חרוף אללין" לחיוג' (ZAW 13, pp. 169–222) ובאכר (1894) הגיב על פרסום זה (שם, 14, עמ' 152–157).

22. [ד"ר נאסר בסל מכין ספר על "כתאב אלנתף" שיקף את כל החומר שהתפרסם וחומר חדש שהוא מצא בגניזה – א"מ].

הספרדיי²³; קינברג (תשמ"ח) דן בתפיסתו התחברית של יהודה חיוג'. ואסיים את הסקירה הקצרה בשני חיבורים של חוקרים צעירים: חיבורו של עלי ותד "משנתו הלשונית של ר"י חיוג' מבעד למונחיו במקורם הערבי ובתרגומם העברי" (תשמ"ה), והוא מבוסס על עבודת גמר לתואר שני שהגיש בשנת תשמ"ד באוניברסיטה העברית בירושלים; וכן חיבור הדוקטור של נאסר בסל הנושא את השם "תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג'" שנעשה בהדרכת פרופ' אהרן דותן והוגש בשנת תשנ"ב. חשיבותו של החיבור שהוא מתבסס לא רק על חיבורי חיוג' על הפועל ועל "כתאב אלנתקיט" אלא גם על כל קטעי "כתאב אלנתף" שפורסמו.²⁴ כל הפרסומים האלה מאפשרים עכשיו לחבר מונוגרפיה שלמה יותר ומעודכנת יותר על תורתו של חיוג' ועל מקומו בתולדות חכמת הלשון.

רוב חכמי הלשון הקדומים זכו לבירורים בידי ביבליוגרפיים מפורטים במרוצת 25 השנים האחרונות.²⁵

2.3 הסקירות המסכמות

אחרי פרסום הסקירה המסכמת בשנת 1971 ראו אור סקירות חלקיות אחדות: בשנת 1981 פרסם דל ואייה בספרדית סקירה על האסכולה העברית של קורדובה; אילן אלדר פרסם שלוש סקירות חלקיות: בתשמ"ט – על אסכולת הדקדוק האנדלוסית, תקופת הראשית, בתשנ"א – על ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז, ובתשנ"ב – על ראשית המילונאות העברית במזרח. במפעל ספרות חכמת הלשון העברית מכינים מהדורה עברית מעודכנת ומורחבת של הסקירה משנת 1971, ודבריי אלה הם חלק מן המבוא לביבליוגרפיה שתצורף לסקירה.

2.4 העונים בחכמת הלשון גופא.

ואחרון אחרון – עיונים בחכמת הלשון גופא. אדגים את התקדמות המחקר ואת הישגיו לפי שני נושאים שכבר נדונו בדורו של באכר: חקר המונחים וחקר השוואת הלשונות.

ראשית – חקר המונחים. באכר (1882) פתח בחקר המונחים הערביים בחיבורי הדקדוק של חיוג' ונרדפי התרגום העברי שלהם. פריז (1950) תיאר את מונחי

23. הכותרת מקיפה יותר מתוכן המאמר.

24. לא הזכרתי עבודת דוקטור שהוגשה בארה"ב בשנת 1992 משום שלא מצאתי אותה ראויה.

25. להלן רשימה של המחקרים הללו. בשנים 1972–1974 פרסם ש' אברמסון לחקר "הערוך". אשר ויזר (1974) על ראב"ע, תולדותיו וספריו, אלוני (תשל"ה) פרסם עליו סקירת ביקורת, וויזר (תשל"ה) השיב על הביקורת. אלוני (תשל"ו) כתב על שבעים מלים בודדות ב"רסאלה" ליהודה בן קוריש. אברמסון (תשל"ט) – על פרקים שנוגעים לרב יהודה חיוג' ולרב יונה בן גינאת. אלוני (תשמ"ב) – על יצחק אבן אלעזר הכבלי. אלדר (תשמ"ח) – על "מאמר השווא" ו"סדר הסימנים". אלדר (תשנ"ב) ליקוטי "הוריות הקורא" במחברת התיגיאן העברי.

אברהם אבן עזרא בחיבוריו ובתרגום חיבורי חיוג'. במהדורה השנייה של "ספר הרקמה" משנת תשכ"ד כונסו כל המונחים הערביים של יונה בן ג'נאח שמ' וילנסקי פירש בהערות למהדורת "הרקמה" וכל נרדפי התרגום העבריים שיהודה בן תיבון השתמש בהם בתרגומו. בשנת 1982 פרסם דל ואייה בגרמנית את מילון מונחי הדקדוק של המסורה ושל המדקדים העבריים הראשונים, המילון מבוסס על חיבור דוקטור שהגיש בשנת 1977 בגרמניה. בחיבורו של ותד (1994) מובא נספח ובו מילון קונקורדנציוני למונחי חיוג' במקורם הערבי ובתרגומם לעברית. פירושי מונחים פזורים במחקרים על ספרות חכמת הלשון וכינוסם לרשימה אחת תהיה לברכה מרובה.

שנית – חקר השוואת הלשונות. חכמי הלשון התבטאו בחיבוריהם על הדמיון בין העברית לערבית ולארמית ועל השוני ביניהן. ויש חכמי לשון שחיברו חיבורים שלמים על נושא זה, והדברים ידועים. אף בחקר ההשוואות הללו כבר עסקו באכר ובני דורו. השאלה נידונה שוב בשנים האחרונות. נצר (תשמ"ג) הגיש חיבור דוקטור על "לשון-חכמים בכתבי המדקדים העבריים בימי הביניים" (למן רס"ג ועד אבן בלעם) והשלים אותו בשני מאמרים בתשמ"ח, האחד – על שלמה פרחון והשני – על רד"ק. ממן (תשמ"ו) חקר על דרך המיצוי את השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית בתקופה של מאתיים שנה (למן רס"ג ועד אבן ברוך). העבודה מבוססת על עבודת דוקטור שהגיש בשנת 1984. בקר סקר בתשמ"ח את התבטאויות המדקדים על ה"שונה מן הערבית". טנא ניסה בשנת תש"ם ובתשמ"ג לכרוך את השוואת הלשונות עם ידיעת הלשון במצב של דו-לשוניות ודיגלוסיה.

3.1 הצורך בקטלוג אנציקלופדי לכתבי-היד של ספרות חכמת הלשון
אני צופה עידן של שגשוג בההדרת חיבורים בחכמת הלשון. עם חידוש הגישה לאומפים בסנט-פטרסבורג אפשר וצריך לחזור לחיבור השלם כיחידת הההדרה, ולההדיר קטעים אחרי שהוברר קודם לכן שהם כל השרידים של החיבור או שהקטע היחיד הוא השריד היחיד של החיבור, כפי שנהג אקאובצוב בשני כרכיו. במצב הפיזור והפיצול שבו שרויים מקורותינו משימה זו היא בלתי אפשרית. על כן אני מציע שינוי קל בדגם שנקבע על יסוד פעלו של באכר. מתחת לקומה הראשונה של הפירמידה אני מציע להעמיק קומת מסד ובה יוכן קטלוג אנציקלופדי לכתבי-היד בספרות חכמת הלשון, בקטלוג זה ימצאו המהדירים את כל המידע הדרוש להם כשהם ניגשים לההדיר חיבור בחכמת הלשון.²⁶
מטרת הקטלוג היא לכנס את כל כתבי-היד של אותו חיבור ולתאר אותם מצד ערכם לההדרה של אותו חיבור, לסדר את החיבורים לפי מחבריהם ולסדר את

26. לשם קידום מטרה זו הקמנו א' ממן ואנוכי בשנת תש"ן את "מפעל ספרות חכמת הלשון העברית" בסיוע הקרן הלאומית למדע של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

המחברים בסדר כרונולוגי. בקטלוג ייכתבו ערכים, ובהם יתואר דיוקן מחקרי של היצירה של כל מחבר על יסוד כל החומר הידוע לנו – החומר שבכתבי-היד והחומר שבדפוסים. כמו כן יירשמו בו כל כתבי-היד של חיבורים בלתי מוכרים שבאו בעילום שם מחבריהם, ייערכו כתבי-היד של החיבורים לפי נושאייהם, וייעשה ניסיון לשייך את כתבי-היד לחיבורים, לזהות את מחבריהם ולחבר דיוקן מחקרי של החיבורים הבלתי מוכרים והאנונימיים.

הקטלוג יכלול רישום מדויק ומלא של כתבי-היד בחכמת הלשון ויתאר את כתבי-היד מכל בחינה הנוגעת לההדרה: יידונו סימני ההיכר הפיזיים (החומר, הכתב וההכתוב), הגיל, התוכן, הלשון שבה נכתב; אם הוא תרגום עברי של חיבור כתוב בערבית, תידון דרכו של המתרגם בתרגום, המונחים במקור הערבי ותרגומם לעברית וכו'. בכך תיפתח הדרך להכנת מהדורות מדעיות של חיבורים בנושא הנידון על סמך כל החומר הקיים בספריות ברחבי העולם ובאוספים פרטיים שהגישה אליהם אפשרית.

הקטלוג ישתית את עבודתם של המהדירים על בסיס איתן, לכן אמרתי שעלינו לכרות קומת מסד. אמרתי קודם שפועלו של המהדיר הוא יסוד מוסד של עבודתנו המחקרית, עכשיו נתברר שההדרה גופא צריכה לבסיס ואת הבסיס הזה אמור הקטלוג להעמיד.

הכנת הקטלוג היא פעולה של מחקר בסיסי במלוא מובן המילה. הקטלוג יעמיד את המסד לכל עבודת הההדרה בספרות חכמת הלשון, והרי ראינו שההדרת טקסטים היא היסוד לכל המחקר שלנו.

3.2 מה בין הספרות על אודות המסורה לבין ספרות חכמת הלשון?

הכל יודעים מה בין המסורה לבין הדקדוק. המסורה מטרתה לעצב את כתיבת הטקסט המקראי ולשמר אותה וכן לעצב את הקריאה ולשמר אותה. הדקדוק לעומתה מטרתו להעמיד את כללי הלשון. בשנת 1971 סבור הייתי שנהיר לי מה בין הספרות על אודות המסורה ("דקדוק המסורה", "קונטרסי דקדוק המסורה") לבין ספרות חכמת הלשון, אבל עכשיו שוב אינני בטוח איפה לתחם את הגבול בין השתיים, דהיינו בין הספרות על אודות המסורה לבין ספרות חכמת הלשון. דותן חזר לשאלה זאת במאמרו "מן המסורה אל הדקדוק – ניצני המחשבה הדקדוקית העברית"²⁷. מן הראוי לייחד מקום לשאלה זו – מן המסורה אל הדקדוק, מה בין המסורה לדקדוק, איפה עלינו לתחם את הגבול בין הספרות על אודות המסורה לבין ספרות חכמת הלשון – ולכרוך שאלה זו עם שאלת תחילתה של ספרות חכמת הלשון.

27. לשוננו, נד (התש"ן), עמ' 155-168, וקודם לכן – בז'ורנאל אויאטיק, 178 (1990), עמ' 13-30.

מקובל שרב סעדיה גאון הוא המדקדק העברי הראשון, כלומר ראשיתה של ספרות חכמת הלשון היא בראשית המאה העשירית. נ' אלוני פרסם שני מאמרים, בתשל"ה ובתשמ"א, ובהם טבע את הצירוף "תורת הבלשנות הטברנית". הוא פרסם שרידי חיבורים שלפי זיהויו קדמו לראשית המאה העשירית והם מאפשרים לו להסיג את ראשיתה של ספרות חכמת הלשון מאה וחמישים שנה לאחור, כלומר לשנת 750 לסה"נ לערך. ואלה שרידי החיבורים הקודמים לפי דעתו לחיבורי רס"ג: רשימת מונחים קראית מן המאה השמינית (אלוני, תשכ"ז), "סדר הסימנים" (הנ"ל, 1964) ועיין אלדר, תשמ"ח "רחוקים שנעשו קרובים: על "מאמר השווא" ו"סדר הסימנים", חיבורו של עלי בן יהודה הנזיר, שאלוני (תשל"ד) מכנה אותו בשם "יסודות הלשון העברית" (אלדר [1986] מטיל ספק בזיהוי של אלוני). עוד אני מציע לכרוך בריון זה את שאלת "ספר הקולות" (כתאב אלמצותאת). אלוני ייחד לספר זה מאמרים אחדים, וגם חוקרים אחרים חקרו ספר זה (אברמסון [תשכ"ב], מורג [1979], הנ"ל [1984]), ורצוי לסכם את הממצאים.

3.3 תורת הקריאה הנכונה במקרא

תורת הקריאה הנכונה במקרא כפי שהיא משתקפת בספר "הדאיה אלקארי" (ספר הוריית הקורא). אילן אלדר טבע בתשמ"ה את המונח "תורת הקריאה במקרא" והחיל אותו על חיבורים, כגון "הדאיה אלקארי" ועל חיבורים אחרים בעלי אופי שימושי. חיבורים אלה נועדו לשמר את הקריאה הנכונה במקרא והם מתארים בפרוטרוט את הגיית האותיות, התנועות והטעמים. אלדר רואה בספרים אלה סוגה ספרותית לעצמה שהתפצלה מספרות המסורה בשלהי תקופת הגאונים, והוא מוצא סימוכין לקביעתו זו בתורת הקריאה הנכונה בקוראן. מאז תשמ"ה פרסם אלדר מאמרים אחדים על "הדאיה אלקארי", על עיבודיו ותרגומיו, ובכך הוא מצטרף לשורה ארוכה של חוקרים²⁸ שהתלבטו באפיון קבוצת חיבורים זאת. עכשיו כינס אלדר את ממצאיו ואת מסקנותיו בספר "תורת הקריאה במקרא: ספר הוריית הקורא ומשנתו הלשונית" (1994). סוגיה זו ראויה לעיון מקיף.

3.4 האסכולה של חכמי הלשון הקראיים במזרח והאסכולה במערב

הכול מסכימים שבחכמת הלשון הקדומה שלנו היו שתי אסכולות עיקריות: האחת צמחה אצל הקראים במזרח והגיעה לידי גמר גיבושה בירושלים במחצית השנייה של המאה העשירית ובמחצית הראשונה של המאה האחת עשרה במילוננו של דוד בן אברהם אלפאסי ובחיבורי הדקדוק ובגלוסר של אבו אל פרג' הרון אבן אלפארג'. השנייה צמחה במערב והגיעה לידי גמר גיבושה על אדמת ספרד באותו זמן לערך בחיבוריהם של יהודה חיג' ושל יונה בן ג'נאח, חיבורים ששרדו והגיעונו כמעט

28. דרנבורג 1871, נויבאור 1891, א' בנדויד 1958, דותן 1967 ועוד.

כולם במקורם הערבי ובתרגומים קדומים לעברית, וכן בחיבורי שמואל הנגיד שאבדו כמעט כליל. ידיעותינו על האסכולה שבמזרח נבעו עד לא מכבר בעיקר מחיבוריהם של חכמי הלשון שבמערב ובייחוד מחיבוריהם של חכמי ספרד בני המאה העשירית (מנחם, דונש ותלמידיהם). בחיבורים אלה משוקעת גרסה גמורה ופשטנית של האסכולה המזרחית. ורק עכשיו עם עלייתו של מאיר זיסלין ובאמתתו מיקרופילים של חיבורו הגדול של אבו אל פרג', "אלכתאב אלמשתמל עלי אלצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה", ועם חידוש הגישה לשאר חיבוריו, אפשר יהיה להתעמק בהם ולהגיע סוף סוף לראייה כוללת ומלאה של חכמת הלשון במאה העשירית והאחת עשרה הן במזרח הן במערב. על "אלמשתמל" כתב מ' זיסלין מאמרים אחדים, וגם ממך מכין מאמרים אחדים לדפוס.²⁹

3.5 השפעת חכמת הלשון הערבית על חכמת הלשון העברית במאה האחת עשרה בידוע שחכמת הלשון העברית הושפעה באופן משמעותי מחכמת הלשון הערבית, אבל העניין לא נדון ממש לא בדורו של באכר ולא בדורות שלאחריו. ורק בשנים האחרונות התעורר לעניין זה דן בקר. בקר (התשנ"ג) בחן בחינה טקסטואלית את תלותו של אבן ג'נאח במדקדקים הערביים, והוא מוסיף לחקור נושא זה.³⁰

3.6 השפעת חכמת הלשון הלטינית על חכמת הלשון העברית בתקופה המאוחרת (1150–1550).

במחצית המאה השתים העשרה החלה נדירת המרכז הספרדי לעבר דרום צרפת ואיטליה. באיזור הרומני באה חכמת הלשון במגע עם חכמת הלשון הלטינית ששימשה בחינוך באותו אזור. הדעת נותנת שבחיבורי בני קמחי כבר מצויה השפעה של חכמת הלשון הלטינית, ואין צריך לומר שהשפעה זו מצויה אצל האפודי ואצל

29. [בינתיים יצאו מאמרים אחדים לאור. ראה: "מאור עין" ותולדות המחשבה הדקדוקית בעברית", סקירה של: מ' זיסלין (מהדיר) מאור עין, מוסקבה 1990 לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 153–165; "המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים לרבנים", מחקרים בלשון, ז (תשנ"ו/1995), עמ' 79–96; "המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג' הרון", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים – מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 119–149; "תיאוריית העמל במחשבה הדקדוקית של אבו אלפרג' הרון", (ספר היובל לגדעון גולדנברג), מסורות, ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 263–274; והמאמר המתפרסם בקובץ זה להלן – א"מ].

30. [בינתיים יצא ספרו של דן בקר, "מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח", תל-אביב תשנ"ט, וראה גם מאמרו של בקר בקובץ זה, להלן. ראה גם מאמרו של נאסר בסל, "החלק הראשון של 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון ותלותו ב'כתאב אלצול פי אלנחי לאבן אלסראג'", לשוננו, סא (החשנ"ח), עמ' 191–209. וכן: Nasir Basal, "The Concept of Ḥāl in the Al-Kitāb Al-Mushtamil of Abū Al-Farāğ Harūn in comparison with Ibn Al-Sarrāğ", *Studies in Memory of Naphtali Kinberg (1948–1997) Israel* with Ibn Al-Sarrāğ", *Oriental Studies*, 19 (1999), pp. 391–408].

אברם דיבלמש. זה האחרון תרגם ללטינית את "מקנה אברם" שלו. מן הראוי לקרוא קריאה מעמדת את "מקנה אברם" במקורו העברי ובתרגומו ללטינית.

4. סיכום: הצעה לשפר שני שיפורים בדגם של באכר.

כבר אמרתי שמתבקש תיקון בקומה הראשונה של הדגם, והצעתי להעמיד קטלוג אנציקלופדי של ספרות חכמת הלשון שבכתבי-יד שישמש ספר יעץ וכלי עזר למהדירים. עכשיו אני מציע שנעשה שיפוץ גם בקומה הרביעית. בידוע, המהדירים עוסקים בההדרה ואינם מתפנים לכתוב על מלאכת הההדרה ועל דרכם בה, הערות על מלאכה זו אנחנו מוצאים זעיר פה זעיר שם. ידוע לי על חיבור אחד העוסק ב"עקרונות לההדרת חיבורים בלשניים מימי הביניים" שפרסם אנחל סאנז-ברדייוס ב"לשוננו" נד (תש"ן, עמ' 217-230). וחשוב מבחינה עקרונית המאמר שפרסמו יוסף יהלום ואנחל סאנז-ברדייוס ב"לשוננו" תשמ"ה (עמודים 253-268) הנושא את השם "עריכה ונוסח בכתבי היד של 'מחברת מנחם'". הוא הדין למחברי המחקרים הבירוביבליוגרפיים ולמחברי הסקירות על מהלך התפתחותה של ספרות חכמת הלשון, לא מצאתי שהם מתבטאים על הבסיס העיוני והמתודי של סוגות מחקר אלה. גם החוקרים הדנים בסוגיות בחכמת הלשון אינם מתבטאים על שיטת מחקרם. אני מציע לבנות גלריה בקומה הרביעית שמשם יוכלו החוקרים להשקיף על עצם מעשה חקירתם. ואני מציע לפי שעה שני נושאים לדיון: א) כיצד מהדירים חיבור בחכמת הלשון? ב) כיצד ננסח את דברינו שעה שאנחנו באים לדון בסוגיות של חכמת הלשון הקדומה, באילו מונחים נשתמש, באילו מבנים תחביריים ננסח את קביעותינו ואת טיעונינו?